

15. Фаріон І. Д. Антропонімійна система верхньої Наддністрянщини кінця XVIII – початку XIX століття (прізвищеві назви). Рукопис дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1996. – 237 с.

16. Худаш М. Л. З історії української лексикології. – К.: Наукова думка, 1980. – 263 с.

17. Худаш М. Л., Демчик М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). – К., 1991. – 267 с.

18. Худаш М. Л. Украинская антропонимия XIV – начала XIX вв. (мужские именованія). Автореф. дисс. ... доктора філол. наук. – Ужгород, 1980. – 45 с.

19. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена: Конспект лекцій. – Ужгород, 1970. – 102 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1–11.

ДАКО – Державний архів Рівнської області

ЦДІА – Центральний державний історичний архів України

Скорочення назв областей

Вл – Волин. обл.; Вн – Вінницька обл.; Дн – Дніпроп. обл.; Днц – Донецька обл.; Жт – Житомир. обл.; Зк – Закарп./ обл.; ІФ – Івано-Франк. обл.; Кв – Київ. обл.; Крв – Кіровоград. обл.; Крм – Крим; Лв – Львів. обл.; Мк – Миколаїв. обл.; Од – Одес. обл.; Пл. – Полтав. обл.; Рв – Рівн. обл.; См – Сумська обл.; Тр – Терноп. обл.; Хм – Хмельн. обл.; Хрс – Херсон. обл.; Чрг – Черніг. обл.; Чрк – Черкас. обл.

Н.В. Векуа

ПАРАДИГМАТИЧНІ ТА СИНТАГМАТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНТОНІМІЧНИХ ЛЕКСЕМ

У пропонованій статті подається парадигматичний та синтагматичний аналіз антонімичних прикметників.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні специфіки парадигматичних і синтагматичних відношень на лексико-семантичному рівні мови, зокрема між антонімичними якісними прикметниками.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому подається спроба дослідження протиставних якісних прикметників з урахуванням їх синтагматичних та парадигматичних характеристик.

Парадигматична характеристика антонімичних лексем

Відповідно до теорії Ф. де Сосюра мовна система ґрунтується на двох головних типах відношень, які відповідають різним формам розумової діяльності людини [6, 156 – 161].

З одного боку, слова в розмові внаслідок взаємного зчеплення вступають одне з одним у відношення, зумовлені лінійним характером мови, який заперечує можливість одночасної вимови двох елементів. Ці елементи

шикуються один за одним у потоці мовлення. Такі сполучення дослідник називає синтагмами. Синтагма завжди складається з двох або кількох послідовних одиниць. Ф. де Сосюр наголошує на тому, що член синтагми отримує мовну вартість лише внаслідок свого протиставлення до попереднього члену або наступного, чи до того й іншого разом. З другого боку, поза процесом мовлення, слова, виявляючи щось спільне для них, сполучаються у пам'яті в групи, всередині яких виявляються досить різні відношення. За визначенням вченого такі відношення спираються на послідовність, локалізуються в мозку і складають частину наявного в пам'яті скарбу, який і становить мову кожного індивіда. Ф. де Сосюр такі відношення називає асоціативними відношеннями (термін “парадигматичні” пізніше ввів Л.Єльмслєв).

Ф. де Сосюр, ґрунтуючись на цих поглядах, порівнює мовну одиницю з частиною будинку, наприклад з колоною. З одного боку, колона перебуває у певному відношенні з підтримуваним нею архітравом. Таке розташування двох одиниць, наявних у просторі, нагадує синтагматичне відношення. З іншого боку, якщо це колона доричного ордеру, вона викликає асоціативні порівняння з іншими ордерами (іонічним, коринфським тощо), які є елементами, відсутніми у даному просторі, – це асоціативне відношення.

Отже, за визначенням вченого в кожній конкретній мовній ситуації все ґрунтується на відношеннях, а відношення реалізуються або синтагматичними, або тими, які він називав асоціативними зв'язками, описати мовний механізм можна лише визначивши відношення між мовними одиницями. Парадигматичні відношення, на відміну від синтагматичних, не одночасні в мовному потоці або тексті; вони репрезентують співвідношення мовних елементів, які поєднані в свідомості або пам'яті мовця певними асоціаціями, на основі їх схожості, тотожності або різниці. Синтагматичні відношення характеризують побудову *синтагми* як мовної послідовності, а парадигматичні – побудову певних класів, виокремлених у мові за принципом семантичної тотожності або протиставності (антонімічності) членів певної парадигми. Отже, синтагматичні відношення реалізуються у спільному використанні одиниць мови, а парадигматичні – в їх взаємовиключенні та взаємозаміні [3, 366].

Аналіз антонімів передбачає врахування властивих їм парадигматичних і синтагматичних ознак.

Термін “парадигматика” у сучасних дослідженнях з лексикології може трактуватися як “система парадигматичних відношень, яка пов'язує одиниці певного рівня, або сукупність таких відношень; наприклад, лексична парадигматика виокремлюється як така частина *лексикології*, в якій враховуються парадигматичні відношення *лексем* до інших лексем у мові та розглядаються властивості їх протиставлення одна одній (*антонімія*) або, навпаки, їх взаємопов'язаності (гіпо-гіперонімія, *синонімія* тощо)” [3, 367].

Поняття лексичної парадигми трактується по-різному, найчастіше – “як поєднання граматично однорідних слів, які мають семантичну тотожність. У значеннях слів однієї лексичної парадигми можна виявити не тільки тотожні семантичні риси, а й диференційні ознаки” [3, 366]. Параметричні якісні прикметники можна кваліфікувати як одиниці, які становлять антонімічну лексичну парадигму – множину протиставлених за відповідними значеннєвими планами назв ознак.

Термін “опозиція”, або “протиставлення”, найчастіше вживається щодо парадигматичних відношень у мові. Можна стверджувати, що цей термін є визначальним для з’ясування парадигматичних відношень.

Парадигматичні відношення антонімів реалізуються на засадах значеннєвої взаємодії протилежних, але не суперечних, семем. Особлива увага акцентується на тому, що антонімам притаманна семантична тотожність, яка виявляється в співвідносності значень (М.М. Шанський), або в їх приналежності до однієї лексико-семантичної парадигми (Д.М. Шмелев), або (більш конкретно) в тому, що вони виражають одне родове поняття (Л.О.Новиков, Е.І. Родичева, В.М. Комісаров). Неможливо уявити собі антонімічну пару, члени якої називали б різні, без спільних рис предмети та явища.

Семантичні множники, об’єднані значеннєвою структурою лексеми, можуть перебувати у відношенні протиставлення не тільки з лексико-семантичними варіантами антонімічного слова, а й з антонімічними йому семами інших слів. Як приклад можна навести парадигматичні опозиції загальномовної антонімічної пари *великий – малий*.

Продуктивними виступають протиставлення на позначення розмірних ознак найрізноманітніших предметів об’єктивної дійсності: 1) природних утворень (*велике - мале* дерево, ліс, квітка, острів, гора тощо); 2) предметів, що сприймаються на тлі однорідних (*велика - мала* клітина, пташка, малина, горобина тощо); 3) будівель та їх частин (*великий - малий* будинок, споруда, кімната, двері тощо); 4) предметів побуту (*великий - малий* килим, годинник, посуд тощо); 5) предметів меблів (*великий - малий* стіл, шафа, полиця тощо); 6) одягу, його частин, взуття (*велике - мале* пальто, рукав, черевики тощо); 7) тіла та його частин (*велика - мала* голова, ніс, руки тощо) та інші групи. Оскільки такі протиставлення у мовленні мають регулярний характер, їх можна кваліфікувати як парадигматичні опозиції.

Ґрунтуючись на семантичній ідентифікації (цей принцип розробив Ш.Баллі [1, 119 – 168], необхідно розмежувати опозиції якісних прикметників *великий - малий*. Так, парадигматичні протиставлення *великий – малий* виявляються на основі загальної “ідентифікаційної” ознаки “той, що має велику – малу розмірну ознаку”, на яку нашаровуються інші формально схожі опозиції, наприклад, протиставлення *великий – малий* за віком (виділяється за ознакою відповідності фізіологічного, розумового, психологічного росту

віковому терміну); протиставлення за великою – малою часовою тривалістю (ототожнюються за спільними ознаками значний – незначний за часом).

Відповідно до певних мовних ситуацій, можна виділити протиставлення, які репрезентують опозиції семантичних компонентів антонімічних якісних прикметників *великий – малий*. “Враховуючи таку кореляцію, можна побудувати парадигму слова як системи внутрішньо поєднаних в кожному антонімі та відповідно протиставлених у плані співвідношення між антонімами лексико-семантичних варіантів” [4, 137]. Прикметникові *великий* властивий такий обсяг протиставлень: 1) характеристика за розміром, величиною (*великий – малий* будинок, сквер, озеро); 2) характеристика за віком (*великий – малий* син, дочка); 3) темпоральна характеристика (*великий – малий* день, часовий проміжок, відрізок часу); 4) характеристика міри, інтенсивності, ступеня, сили вияву чого-небудь (хвиля, вітер; але *велика* любов, мрія, почуття); 5) характеристика значущості, важливості чого-небудь (*велике – мале* значення, подія); 6) характеристика соціального статусу (*велика – мала* посада, авторитет, заслуга); 7) кількісна характеристика (*великий – малий* прибуток); 8) характеристика за чисельністю (*велика – мала* група студентів, учнів, екскурсантів) та деякі інші протиставлення.

Семантичні компоненти антонімічних параметричних прикметників на позначення сукупного розміру предмета “поєднуються в парадигму антоніма (багатозначного слова), а антоніми – в антонімічні парадигми (ряди, цикли, ланцюги тощо)” [4, 141]. Наприклад:

<i>великий</i> (будинок) –	}	<i>малий</i>	парадигма антоніма (лексико-семантичні варіанти)
<i>великий</i> (син) –		<i>малий</i>	
<i>великий</i> (часовий відрізок) –		<i>малий</i>	
<i>велика</i> (хвиля) –		<i>мала</i>	
<i>велике</i> (значення) –		<i>мале</i>	
<i>великий</i> (прибуток) –		<i>малий</i>	
<i>велика</i> (посада) –		<i>мала</i>	
<i>велика</i> (група студентів) –	<i>мала</i>		

антонімічна парадигма прикметників

Отже, для виявлення та опису лексичної парадигматики необхідно здійснити лінгвістичний аналіз, спрямований на встановлення значущості лексичних одиниць (якісних параметричних прикметників), особливостей їх існування та функціонування в ролі складників антонімічної лексико-семантичної парадигми, адже лексична, зокрема антонімічна, парадигматика існує в тексті в прихованому вигляді.

Синтагматична характеристика антонімічних лексем

Синтагматичні відношення у широкому розумінні характеризують зв'язки лексем, розташованих одна за одною, та зумовлюються їх контрастом; тому

мовний елемент може протиставлятися або попередньому, або наступному, або двом одночасно [3, 447].

Синтагматичний аспект вивчення мови, зокрема антонімічних відношень між параметричними якісними прикметниками, протиставляється парадигматиці. Синтагматика і парадигматика як форми функціонування кожного елемента мовної системи взаємопов'язані, вони “пронизують усю структуру мови, всі мовні одиниці. Будь-яке сполучення мовних елементів опирається на мовний вибір, а будь-який вибір мовної одиниці реалізується у певних сполученнях” [7, 545].

Синтагматичні відношення між антонімічними прикметниками базуються на законах змістового (семантичного) узгодження завдяки наявності в їх змісті загальних компонентів: *білий – чорний* (колір); *врівноважений – неврівноважений* (характер); *малий – великий* (будинок); *кочовий – осілий* (народ). Ці пари слів (іменник + прикметник) об'єднуються загальними значенневими компонентами, адже у випадках прямої номінації ознак і предметів, яким відповідні ознаки властиві з погляду значеннєвого узгодження неможливими є сполуки *кочовий (осілий) колір* або *великий (малий) характер*. Прикметники *кочовий – осілий* не мають у семантичній структурі семантичного множника “колір”, прикметники *великий – малий* не можуть характеризувати характер людини.

Семантичне значення семени виявляється в контексті при сполученні з іншим словом (наприклад, *великі гроші, малий музикант, довгий язик, коротка спідниця*). Але за умови вираження у сполучі “прикметник + іменник” одного диференційного семантичного компонента всю значеннєву структуру прикметника можна виявити лише шляхом перерахування всіх його можливих контекстів використання, тобто шляхом з'ясування дистрибуції лексеми: *великий – малий голуб, велика – мала група, великі – малі гроші, велика – мала перерва, великий – малий вплив* тощо. Іноді для виявлення конкретної значеннєвої реалізації прикметника достатньо вказати на його характерні синтагматичні зв'язки (семантично однорідні значеннєві компоненти) [5, 148].

Не завжди між якісними прикметниками *великий – малий* у спільному контексті виникають антонімічні відношення. Наприклад, у реченнях: *Перед самим Суздалем пересілися на коней, щоб зігрітися і в'їхати в город урочисто-бадьорими, як і належалося великому князеві з його синами та дружиною, хай малою, зате добірною* (П. Загребельний) та *Як усі низькі жінки, вона завжди спиналась на високі каблуки, відповідно їй хода в неї виробилась рішуча, тверда...* (П. Загребельний) семени *великий – малий, високий – низький* не протиставляються. Це можна пояснити тим, що в наведеному контексті семантичні показники лексем *великий – малий* та *високий – низький* не збігаються, а саме: прикметник *великий* (князь) – характеризує соціальне становище, прикметник *малий* (дружина) – чисельність, прикметник *низька* (жінка) – людський зріст, прикметник *високий* (каблук) – деталь взуття.

Ґрунтуючись на цьому, можна стверджувати, що спільна значеннєва кваліфікація виступає обов'язковою ознакою антонімічності слів у контексті.

Для диференціації семи полісемного слова обов'язкова реалізація в тексті диференційних семантичних множників, пов'язаних з конкретною лексико-семантичною позицією мовних одиниць. Так, у реченнях: 1) *...досить було Великому князеві спочити..., як підводився знову і знову вершив свої державні діла, великі й непомітні* (П. Загребельний); 2) *“Писати треба, – мовби нічого й не помітивши, казав князь приязно, – тільки про великі справи, опускаючи другорядні”* (П. Загребельний) прикметник *великий* сполучається з іменниками *діла* та *справи*. Сполука “прикметник + іменник” дозволяє виявити дистрибуцію лексеми *великий*, а саме: в тексті реалізовано сему “який має визначне політичне й історичне значення” [СУМ, I, 318], яка протиставляється семі слів *непомітний* (“який нічим не виділяється серед інших” [СУМ, V, 361]) та *другорядний* (“не головний за значенням, менш істотний” [СУМ, II, 423]). Отже, “для однозначної інтерпретації значення полісемних слів необхідно, щоб у контексті вони розмежовувалися як одиниці з різною сполучуваністю (додатковою дистрибуцією)” [5, 152].

Дослідники антонімії (В.М. Комісаров, Л.О. Введенська, Л.О.Новиков та інші) звернули увагу на функціонування антонімів у певних структурно оформлених синтагматичних опозиціях. В.М. Комісаров зазначав, що “кожний антонім у певних ситуаціях відтворюється в антонімічних контекстах, де він функціонує разом зі своїм антонімом, у безпосередньому протиставленні” [2, 169]. На матеріалі англійської мови він виділив шість типових контекстів функціонування прикметникових антонімів.

Перший типовий контекст характерний тим, що протиставні лексеми функціонують як однорідні члени речення, поєднані або сурядним, або розділовим зв'язком (все – А і (або) Б); в українській мові такий тип антонімічного контексту репрезентує приклад: *Маяли над нами метелики, маленькі і великі, Жовтогарячі, жовті, голубі, Червоні, сині...* (М. Рильський). Для другого різновиду типового контексту характерне вживання антонімічних прикметників як однорідних членів речення, поєднаних сурядним зв'язком (А є не Б, а, навпаки, В): *“He was alive, not dead”* (Він був живий, не мертвий); в українській мові – *У голуба ... шийка горда, не довга й не коротка, а середня...* (В. Винниченко). Третій різновид типового контексту вирізняється значенням альтернативності (А або В). Антонімічні прикметники вживаються як однорідні члени речення, поєднані розділовим зв'язком: *“You'll see if you were right or wrong”* (Ти побачиш, ти зробив це правильним або помилковим); в українській – *Бекет мав вибрати яку займати кімнату – найбільшу або найменшу* (П.Загребельний). У четвертому типовому контексті протиставні прикметники функціонують як складові двох конструкцій (А є Б, а В є Г): *“The whole was big, oneself was little”*; в українській мові таку тезу підтверджує речення: *Доріжка, що відірвалась від шляху, була вузьенька, відкритий всім*

вітрам шлях був **широкий** (П. Загребельний). П'ятий типовий контекст характеризується відсутністю чіткої структурної формули. Антонімічні прикметники вживаються як різні члени речення в межах одного або двох речень, взаємопов'язаних між собою спільним змістом: “*In its great presence our small sorrows creep away, ashamed*” (За [його] великої присутності наші малі печалі відповзають геть, посоромлені); в українській – Він не знав **дрібних** спокус, тільки **найвища** пристрасть володіла всім його життям: патріотизм, віра в справедливість нашої справи, **найвищі** цілі (П. Загребельний). Для шостого типового контексту актуальним є наявність розгорнутої антитези в межах одного з перших чотирьох типів контексту: “*Whether they were little and near, or big and far off he could not tell*” (Чи вони були малі й близькі або великі й далекі, він не міг сказати).

Отже, два слова протиставляються за умови регулярного функціонування в контекстах, у яких можлива актуалізація антонімічних значень, об'єднаних семантичною структурою кожної протиставленої лексеми. Регулярне функціонування антонімів у однакових контекстах зумовлює майже повну тотожність їх лексичної сполучуваності. Найчастіше антонімічні якісні прикметники вживаються як однорідні члени речення (однорідні означення). Таке їх використання зумовлюється тим, що обидва антоніми сполучаються з тотожними семемами (іменниками, іноді займенниками).

Тотожність лексичної сполучуваності антонімічних лексем не має абсолютного характеру, іноді у кожного з них можуть виявлятися певні особливості вживання. Так, прикметник *короткий* вживається без антонімічного йому *довгий* на позначення недостатнього за часом терміну (*коротка перерва, короткий спочинок*), уривчастих звуків (*короткі подуви вітру, короткі звуки, коротке такання*) та швидких рухів, дій (*коротка боротьба, короткий змах руки*). Такі відхилення не анулюють антонімічності конкретної пари значень загалом за умови регулярного вживання протиставних значень в інших контекстах.

При характеристиці синтагматичних відношень між антонімічними прикметниками доречно торкнутися питання порядку слів, зокрема позиції прикметника при сполучуваності з іншим знаком (іменником). Українській мові властивий вільний порядок слів, тобто слова переважно не мають постійно закріпленої за ними граматичної чи синтаксичної позиції. “Вільний порядок слів не заперечує існування сталого порядку розміщення окремих мовних елементів” [7, 470]. Так, в українській мові прикметник, як правило, стоїть у препозиції до іменника.

Отже, синтагматичні відношення прикметникових антонімів кваліфікуємо, як такі, що 1) виникають між послідовно розташованими одиницями мови, 2) пов'язані ознаками сполучуваності з іншими знаками (іменниками) та 3) безпосередньо сполучаються одне з одним в реальному мовному потоці або в тексті.

Отже, антонімічні зв'язки між параметричними якісними прикметниками можуть бути охарактеризовані тільки за умови з'ясування всіх змістових відношень між ними, своєрідності типів їх групувань і характеру їх взаємодії одне з одним (лексична парадигматика), а також з елементами інших підсистем мови, умов та форм мовного вираження результатів їх семантичного варіювання (лексична синтагматика).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому охарактеризовано специфіку парадигматичних та синтагматичних відношень між антонімічними лексемами.

Одержані результати можуть бути використані у практиці викладання курсу української мови, у проведенні спецкурсів і спецсемінірів.

Література:

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранная литература, 1961. – 394 с.
2. Комиссаров В.Н. Аффиксальные слова-антонимы в современном английском языке // Филологические науки. – 1962. – № 2. – С. 168 – 174.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 682 с.
4. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). – М.: Изд-во Московского ун-та, 1973. – 290 с.
5. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 272 с.
6. Сосюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
7. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

Умовні скорочення лексикографічних джерел

СУМ – Словник української мови: В 11 томах. – Т. I – XI. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

І.С. Вошикова

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОДИНИЦІ МІРИ І СТУПЕНЯ ВИЯВУ ІНТЕНСИВНОСТІ ДІЇ

Фразеологізми належать до важливих засобів вираження міри і ступеня вияву інтенсивності дії у структурі речення. На матеріалі української мови згадана функція фразеологічних одиниць не була предметом спеціального дослідження, у зв'язку з чим існує безперечна потреба в реалізації відповідного лінгвістичного пошуку.

За класифікацією фразеологічних одиниць, запропонованою В.В.Виноградовим [2, 145–161], у складі фразеологізмів-інтенсифікаторів можна виділити:

- 1) фразеологічні зрощення: *до ноги*, з сл. *побити*, *потрощити* – «повністю, остаточно, вщент, до кінця» [6, 439]; *до зеленого (блакитного) змія*, зі сл.